

Diskussion

Hal Koch i dansk politik og forskning

AF

RASMUS MARIAGER & UFFE ØSTERGÅRD

Jes Fabricius Møller (herefter: JFM) har skrevet en vigtig afhandling om professor ved Københavns Universitet, dr.theol. Hal Kochs (1904-63) forfatterskab og virke.¹ Imidlertid er afhandlingen ikke en biografi om Hal Koch, for selvom der indgår en biografi i det samlede korpus af indleverede arbejder, handler afhandlingen om meget andet end Hal Koch.² Den handler om demokratiets historie i Danmark, om Grundtvigs virkningshistorie, om overgangen fra 1800- til 1900-tallet, og så er det en disputats om den politiske danmarkshistorie i den før-

¹ Det følgende er en let revideret sammenskrivning af 1. officielle og 2. officielle opposition ved lektor, ph.d. Jes Fabricius Møllers disputatsforsvar på Københavns Universitet den 5. april 2019. Graden blev konfereret af Københavns Universitet i august 2019. Vi vil gerne takke lektor i teologi ved Københavns Universitet, ph.d. Jesper Tang Nielsen, lektor i historie ved Aarhus Universitet, ph.d. Niels Wium Olesen og professor emeritus ved Center for Afrikastudier, Københavns Universitet, dr.theol. Holger Bernt Hansen for nyttige samtaler og hjælp i forbindelse med vores oppositioner.

² Afhandlingen består af i alt otte arbejder: 1. *Hal Koch – en biografi*. Gads Forlag, København 2009, 1-351; 2. „Biografien som moderne genre“, *Historisk Tidsskrift*, 109:2 (2009), s. 504-12; 3. „Statens opgaver og kirkens – Hal Koch og velfærdsstaten“, Nils Gunder Hansen, Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen (red.): *I himlen således også på jorden? Danske kirkefolk om velfærdsstaten og det moderne samfund*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2010, s. 129-54; 4. „Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program: Det evige liv, virkeligheden, atombomben og velfærden i højskolebevægelsen i 1950'erne“, Nils Gunder Hansen og Rasmus Mariager (red.): „*Der truer os i tiden*“. *Velfærds- og koldkrigstænkning i 1950'ernes danske kulturdebat*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2013, s. 143-66; „Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen“, *Historisk Tidsskrift*, 116:2 (2016), s. 331-98; „Afgørelsen og beregningen – Hal Koch og K.E. Løgstrups brevveksling genlæst“, David Bugge & Michael Schelde (red.): *Livtag med Grundtvig og Løgstrup*, Klim, Aarhus 2017, s. 11-25; „Teologi og politik. Studier i udviklingen i Hal Kochs forfatterskab og virke“, s. 1-104 (nyskrevet).

ste halvdel af det dramatiske 1900-tal med vægt på besættelsesårene. Endelig er det en disputats om den betydning, som Hal Koch er blevet tillagt i dansk forskning og offentlighed. Det er flertallet i bedømmelsesudvalgets vurdering, at JFM med sin afhandling har leveret et indsigtfuldt bidrag til vores forståelse af Danmarks politiske historie i perioden. Samtidig er det vores forståelse, at JFM med afhandlingen har givet nyt liv til den fortsatte og vigtige diskussion om overgangen fra 1800- til 1900-tallet og om den danske demokratis udvikling i samme periode. Med formuleringen af den såkaldte Krogeruphypotese har JFM bragt dansk historieforskning et væsentligt skridt videre. Det skal vi vende tilbage til nedenfor.

Problemstilling og hovedsynspunkt

Inden vi når så langt, vil vi indledningsvis knytte et par bemærkninger til afhandlingens problemstilling og hovedsynspunkt. I afhandlingens sammenfattende redegørelse „Teologi og politik“ forklarer JFM, at formålet med undersøgelsen er „at analysere brud og kontinuitet i Hal Kochs forfatterskab og virke“. Afledt heraf er det formålet at belyse „spørgsmålet om Hal Kochs betydning i samtiden og i eftermælet“. Det sidste skal forstås i dobbelt forstand, hvor JFM søger at forklare Kochs „faktiske betydning“, dvs. hvad udvirkede Koch i sin samtid, men „først og fremmest er det en afdækning af den betydning, som han er blevet tillagt“, der har forfatterens interesse.³ Afhandlingens problemstilling er således klart formuleret.

Afsættet for afhandlingen er, at Hal Koch indgår i den demokratikanon, Undervisningsministeriet bestilte i maj 2007 og vedtog i 2008. Denne kanon var rekvireret af den daværende VK-regering med det formål at „styrke kendskabet til de principper om frihed og folkestyre, som det danske samfund bygger på“. ⁴ Daværende statsminister Anders Fogh Rasmussen (V) formulerede det endnu klarere i forordet til den offentliggjorte kanon. Fogh skrev, at vi, danskerne, måtte indse, at „opslutningen om folkestyret og respekten for de grundlæggende frihedsrettigheder ikke er en selvfølge“. Og han satte trumf på med for-

³ Jes Fabricius Møller. „Teologi og politik. Studier i udviklingen i Hal Kochs forfatterskab og virke“, 2, 5.

⁴ „Kommissorium“. Udvalget til udarbejdelse af en demokratikanon. *Demokratikanon*, København, Undervisningsministeriet, 2008, s. 97. Udvalget bestod af professor, dr.phil. (formand) Knud J.V. Jespersen (SDU), integrationskonsulent Esma Birdi (Dansk Kvindesamfund), skoleleder Lise Egholm (Rådmandsgades Skole), ph.d. David Gress (skribent på *Morgenavisen Jyllands-Posten*), professor, dr.pæd. Ove Korsgaard (DPU), professor, ph.d. Peter Kurrild-Klitgaard (KU), cand.theol., ph.d. og sognepræst Kathrine Lilleør, professor, dr.phil. Ole Thyssen (CBS).

muleringen: „Friheden skal vindes og forsvares i hver ny generation“.⁵ Det skal bemærkes, at Undervisningsministeriets demokratikanon blev bestilt kun ét år efter den første karikaturkrise i 2006, der var foranlediget af de såkaldte Muhammed-tegninger i *Morgenavisen Jyllands-Posten* 2005.⁶ Undervisningsministeriets demokratikanon blev med andre ord rekvireret og offentliggjort i en højeksplosiv politisk kontekst. Man kan sige, at Danmark med demokratikanonen fik forelagt en autoriseret forståelse af, hvad der havde skabt det moderne danske demokrati.

I denne kanon indgår Hal Koch – sammen med professor ved Københavns Universitet, dr.jur. Alf Ross (1899-1979) – som det 30. ud af 35 kanonpunkter.⁷ I disputatsen diskuterer JFM Hal Koch i denne kanon, hvor det er JFM's synspunkt, at Hal Kochs placering heri er udtryk for en fejllæsning af Hal Kochs politiske synspunkter helt frem til besættelsen. JFM's påstand er, at Kochs optræden i ministeriets demokratikanon „beror på en kontinuitetstanke, hvor Hal Koch spiller en diskret hovedrolle som den, der knytter forbindelsen mellem 1800- og 1900-tallet, mellem Grundtvig og velfærdsstaten“.⁸ I den sammenfattende redegørelse „Teologi og politik“ identificerer JFM denne kontinuitetstanke, og han navngiver den „Krogeruphypotesen“. Ifølge denne tolkning gik der en lige linje fra Grundtvigs forestillinger i 1800-tallet om folkelige bevægelser og andelstanken (Grundtvig optræder også i Udenrigsministeriets demokratikanon som punkt nr. 16) over 1930'ernes og 1940'ernes antinazisme til efterkrigstidens danske demokratidiskussioner. Ifølge hypotesen var Hal Koch det centrale bindeled mellem disse forhold. Navnet „Krogeruphypotesen“ er valgt af JFM, fordi flere af hypotesens fortalere har haft tilknytning til Krogerup Højskole, hvor Hal Koch var forstander i perioden fra 1946 til 1956.

I afhandlingen sporer JFM hypotesens genesis. Samtidig kortlægger han, hvordan den er slået igennem i den etablerede forskning. Hy-

⁵ Anders Fogh Rasmussen: „Forord“, Udvalget til udarbejdelse af en demokratikanon: *Demokratikanon*, Undervisningsministeriet, København 2008, s. 5.

⁶ Karikaturkrisen blev udløst efter offentliggørelsen i *Morgenavisen Jyllands-Posten* 30. september 2005 af et antal karikaturtegninger af profeten Muhammed. Om karikaturkrisen se Esben Schørring & Michael Jannerup: *Værdikæmpene. Slaget om danskernes sjæl. VK-regeringerne 2001-2011*, Gyldendal, København 2018, s. 212-13, 215-63; Nikolaj Petersen: *Europæisk og globalt engagement 1973-2006. Dansk Udenrigspolitik Historie*, bd. 6, Gyldendal, København 2006, s. 631-39.

⁷ „Hal Koch og Alf Ross“. Udvalget til udarbejdelse af en demokratikanon: *Demokratikanon*. Undervisningsministeriet, København 2008, s. 72-73.

⁸ Jes Fabricius Møller: „Teologi og politik“, s. 7.

potesens fader var daværende statsminister Jens Otto Krag (1914-78), der i en nekrolog over Hal Koch i 1963 udnævnte ham til en konsekvent demokratisk tænker. Og i pagt med den socialdemokratiske tradition for at indarbejde grundtvigianismen i arbejderbevægelsens idégrundlag trak Krag ifølge JFM „en lige linje fra Grundtvig til den socialdemokratiske velfærdsstat“.⁹ Herefter sporer JFM, hvordan „Krogeruphypotesen“ har fundet vej ind i den videnskabelige litteratur. Det fremgår, at historikeren, dr.phil. Roar Skovmand (1908-87) i et efterskrift til genudgivelsen i 1981 af Hal Kochs måske mest berømte bog, *Hvad er demokrati?* (1945), foretog en entydig „købling mellem Grundtvig, antinazismen og demokratiet med Hal Koch“ (JFM’s formulering).¹⁰ Ifølge JFM var det dog først med journalist og redaktør Henning Fonsmarks (1926-2006) *Historien om den danske utopi* (1990), at „Krogeruphypotesen“ fik stor gennemslagskraft.¹¹ Herefter viser JFM, hvordan tilsvarende tolkninger efterfølgende vandt indpas i fremstillinger af indflydelsesrige danske forskere, herunder Søren Mørch (SDU), Tine Damsholt (KU), Bo Lidegaard (uafhængig forsker), Ove Korsgaard (DPU/AU), Tine Reeh (KU) og den ene af denne artikels to forfattere, nemlig Uffe Østergård (AU/CBS).¹² Sat på spidsen er det JFM’s påstand, at Jens Otto Krag i 1963 skabte en myte, som danske forskere og sluttelig Udvalget til udarbejdelse af en demokratikanon efterfølgende har overtaget. En nøgleaktør synes her at være Ove Korsgaard, der er en af „Krogeruphypotesens“ fortalere, og som samtidig var medlem af Udvalget til udarbejdelse af en demokratikanon.

Med hensyn til spørgsmålet om, hvilken „faktisk“ betydning Koch havde for den generelle samfundsudvikling, er JFM forsigtig. Det er en

⁹ Smst. s. 13. Se også Jens Otto Krags nekrolog „En mand midt i strømmen“, *Aktuelt* 19/8 1963.

¹⁰ Jes Fabricius Møller: „Teologi og politik“, s. 18.

¹¹ Henning Fonsmark: *Historien om den danske utopi*, Gyldendal, København 1990/1991, s. 85, jf. Jes Fabricius Møller: „Teologi og politik“, s. 18-20.

¹² Søren Mørch: *Den sidste Danmarkshistorie*, Gyldendal, København 1996; Tine Damsholt: *Troen på folkeviljen. Analyse af en tradition i demokratiopfattelse i de sidste 200 år*, Kroghs Forlag, Vejle 1994; Bo Lidegaard: *En fortælling om Danmark i det 20. århundrede*, Gyldendal, København 2011; Ove Korsgaard: *Kampen om folket*, Gyldendal, København 2004; Tine Reeh: *Kristendom, historie, demokrati. Hal Koch 1932-1945*, MTP, København 2012; Uffe Østergård: *Hvorfor er danskerne danske?* Eksistensen, Frederiksberg 2017. Jes Fabricius Møller har tidligere iagttaget Krogeruphypotesen i „Krogeruphypotesen“, K. Garne & R. Vangshardt (red.): *Kontinuitet og radikalisme*, s. 82-93, Forlaget Vartov, København 2013. En af Krogeruphypotesens markante advokater, Ove Korsgaard, indgik som nævnt i det udvalg af medlemmer, der udfærdigede demokratikanonen. Se note 4.

konklusion i afhandlingen, at Koch spillede en mindre rolle for velfærdsstatens udvikling, end „Krogeruphypotesens“ fortalere har argumenteret for. I den forstand er JFM's konklusion negativ (og klassisk historikeragtig), for Koch betød – må vi forstå – måske ikke helt så meget som hidtil antaget. Hvilken rolle Koch så faktisk spillede, er alligevel interessant og et tema, hvor det sidste ord endnu ikke er sagt. Samlet set er JFM's iagttagelse af „Krogeruphypotesen“ imidlertid skarp-sindig, og hans analyse er af høj kvalitet. Med identificeringen af „Krogeruphypotesen“ har JFM givet ny næring til den fortsat vigtige diskussion om demokratiets udvikling i Danmark i 1800- og 1900-tallet. Samtidig har han leveret en vigtig og velargumenteret udfordring af den autoriserede udlægning af dansk demokratihistorie, sådan som det blev formuleret af Undervisningsministeriets demokratiudvalg.¹³ Endelig har JFM rusket godt op i dansk politisk historieskrivning ved i afhandlingens sammenfattende redegørelse og i flere artikler, der indgår i afhandlingen, at gå i åben og uforfærdet dialog med etablerede faghistoriske og kirkehistoriske tolkninger af moderne dansk demokratihistorie og Hal Kochs rolle i dansk politik og teologi. Derfor er det en vigtig afhandling, som man kan blive klogere af, men også være uenig med. Det er godt og er, som det skal være med en disputats.

Det er imidlertid ikke vores hensigt alene at motivere indstillingen, men også at udfordre JFM's argumentation. Forinden skal det nævnes, at en af afhandlingens styrker samtidig er en af dens svagheder: Afhandlingen er mere velskrevet, end disputatser normalt er. Problemet med, at JFM skriver så godt, er, at han har tendens til selv at komme til at tro på det, han skriver. Det er problematisk, for det betyder, at JFM ikke altid i tilstrækkelig grad udfordrer sine egne tolkninger og vurderinger. Det er især et problem i biografien om Hal Koch fra 2009. Det vil vi vende tilbage til nedenfor. Først skal det diskuteres, hvordan JFM når frem til sine konklusioner om henholdsvis Hal Kochs og folkekirkenes indflydelse. Dernæst vil vi kommentere JFM's begrebsanvendelse. For det tredje vil vi komme ind på et fraværende biografisk aspekt i afhandlingen og vel at mærke et aspekt, der er af betydning for JFM's diskussion med den hidtil væsentligste undersøgelse af Hal Koch,

¹³ Det er i øvrigt en tanke værd, at de to første kanonpunkter i demokrati-kanonen er de græske bystater (demokratiets rødder) og Galaterbrevet (lighedstanken), når henses til, at Hal Koch livet igennem diskuterede relationen mellem politik og religion, herunder at emnet for Hal Kochs disputats var kirkefaderen Origenes (184-253). Hal Kochs synspunkt var, at teologi og filosofi netop mødtes hos Origenes. Se disputatsen Hal Koch: *Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus*, Walter de Gruyter, Berlin 1932; jf. *Demokratikanon* pkt. 1-2, 14-17.

nemlig Tine Reehs disputats. For det fjerde vil vi spørge ind til, hvori JFM's bidrag til den eksisterende forskning består. Eller sagt med andre ord: Hvordan har JFM bevæget den eksisterende forskning? Det skal understreges, at flere af disse diskussionspunkter ligger i marginen af afhandlingens hovedsynspunkt og derfor er af mindre betydning for den samlede bedømmelse af afhandlingen.

Indflydelse og betydning

Lad os begynde med spørgsmålet om Hal Kochs indflydelse. I afhandlingen diskuterer JFM betydningen af Hal Kochs liv. Han var „betydningsfuld“, skriver JFM i den sammenfattende redegørelse „Teologi og politik“.¹⁴ Og så alligevel ikke helt så betydningsfuld, som f.eks. professor Ove Korsgaard har argumenteret for.¹⁵ Og nå ja, måske havde Koch en anden betydning, end Undervisningsministeriets demokratikanon konstaterer.¹⁶ JFM's måde at argumentere på giver i passager mindelser om at sælge elastik i metermål. Snart var Koch vigtig, snart var han knap så vigtig. Dette rejser spørgsmålet om, hvordan JFM i afhandlingen søger at bestemme Kochs betydning. I den sammenfattende redegørelse giver JFM et indblik i sine overvejelser. JFM anvender således en del plads på at gengive de mange nekrologer om Hal Koch i anledning af hans død i 1963. Stort set alle dagbladsnekrologer gengives, og herpå følger et referat af teologernes nekrologer. Ydermere har JFM ved hjælp af *Mediastream* opgjort, hvor hyppigt Hal Koch optrådte i den danske dagspresse fra 1930'erne til midten af 1970'erne. Som JFM selv gør opmærksom på, er denne opgørelse ikke helt uproblematisk, for så vidt som Hal Koch var gift med teolog og politiker Bodil Koch (1903-72), der i 1950 blev kirkeminister i Hans Hedtofts første regering. En del af de hits, JFM finder, vedrører derfor formentlig Bodil Koch. Tendensen i undersøgelsen er imidlertid klar. Det fremgår, at Koch blev et kendt navn i Danmark i 1930'erne, og at grundtvigforelæserne i 1940 gjorde ham endnu mere kendt. Men nok så mange omtaler i pressen og selv talrige nekrologer er næppe vidnesbyrd om meget andet, end at Koch var en offentligt kendt person. Og selv nok så mange omtaler siger intet om Kochs betydning som f.eks. kirkehistoriker, højskoleforstander, formand for Dansk Ungdomssamvirke mv. Så hvordan kan man nå frem til en mere substantiel vurdering af hans betydning?

¹⁴ Jes Fabricius Møller: „Teologi og politik“, s. 5.

¹⁵ Jes Fabricius Møller: „Statens opgaver og kirkens – Hal Koch og velfærdsstaten“.

¹⁶ „Hal Koch og Alf Ross“, Udvalget til udarbejdelse af en demokratikanon: *Demokratikanon*, Undervisningsministeriet, København 2008, s. 72-73.

Én måde at vurdere betydningen af kirkehistorikeren Hal Koch på er at undersøge forfatterskabets status i dansk og international forskning i såvel samtiden som eftertiden. Men sådanne analyser leder man forgæves efter i afhandlingen. I biografien hedder det ganske vist, at Koch var en „brillant“ kirkehistoriker, ligesom disputatsen karakteriseres som et „standardværk“.17 JFM baserer denne konklusion på den omstændighed, at Kochs disputats blev genudgivet i 1979, og i en fodnote citerer han Karen Jo Torjesen for i 1980'erne at karakterisere disputatsen som en „still defining treatise on Origen.“18 Nogen nærmere historiografisk analyse af Kochs disputats i international forskning giver JFM dog ikke. En anden måde at undersøge originaliteten i Hal Kochs forskning på kunne være at undersøge hans internationale netværk i 1930'ernes kirkehistoriske forskningsmiljø. JFM omtaler, at Koch i disputatsarbejdet diskuterede med Karl Barth, Anders Nygren og Ragner Bring. Men hvem diskuterede han i øvrigt med, og var han overhovedet en original kirkehistoriker? Ifølge JFM er svaret ja, og meget tyder på, at han har ret, i al fald når det angår disputatsen.19 Men intetsteds i afhandlingen argumenterer JFM for påstanden.20

17 Jes Fabricius Møller: *Hal Koch*, s. 11, 61.

18 Smst., s. 315, note 35.

19 Hal Kochs disputats synes således fortsat at være et hovedværk i Origenesforskningen. Dens hovedsynspunkt er accepteret i langt de fleste værker fra 1930'erne frem til i dag. Det gælder den tyske Origenes-forskning, men også den franske og britiske. En hastig gennemgang af centrale værker tyder på, at det sjældent er i diskuterende afsnit, at Kochs afhandling optræder, hvilket formentlig hænger sammen med, at den forbindelse mellem Platon og Origenes, som Koch påviste, er blevet alment accepteret. Se f.eks. følgende værker: Henri Crouzel: *Origène et la philosophie*, Théologie 52, Aubier, Paris 1962; Jean Daniélou: *Origen*, Sheel and Ward, London 1955; Marguerite Harl: *Origène et la fonction révélatrice du verbe incarné*, Patristica Sorbonensia 2, Éditions de Seuil, Paris 1958; Ronald E Heine: *Origen, Scholarship in the Service of the Church*, Christian Theology in Context, Oxford University Press, Oxford / New York 2010; Anders-Christian Jacobsen: *Christ, the Teacher of Salvation: A Study on Origen's Christology and Soteriology*, Aschendorff Verlag, Münster 2015; Aloisius Lieske: *Die Theologie der Logosmystik bei Origines*, Münsterische Beiträge zur Theologie 22, Aschendorff Verlag, Münster in Westfalen, Münster 1938; Peter William Martens: *Origen and Scripture, the Contours of the Exegetical Life*, Oxford Early Christian Studies, Oxford University Press, Oxford 2012; Joseph W. Trigg: *Origen*, Early Church Fathers, Routledge, London, New York 1998; David Satran: *In the Image of Origen - Eros, Virtue, and Constraint in the Early Christian Academy*, University of California Press, Oakland 2018.

20 Tine Reeh: „The International Horizon and the National Crisis: Hal Koch's International Intellectual Network, Experience and Influence during the 1930s“, Jeremy Gregory & Hugh McLeod (red.): *International Religious Net-*

Det samme gælder Hal Kochs stilling i udforskningen af dansk middelalder. Beskrivelsen af denne del af forfatterskabet er god, men også her havde det været ønskeligt med en mere udfoldet diskussion af Kochs forskning set i forhold til såvel samtidige som senere historikeres tolkninger. Dette så meget mere som P.G. Lindhardt i en nekrolog bemærkede, at Hal Koch gennem hele livet benyttede sine håndskrevne notater fra professor i kirkehistorie Oskar Andersens (1866-1959) forelæsninger – og at Hal Koch flere gange ærgrede sig over, at han ikke kunne henvide til disse notater i sin egen forskning.²¹ Samlet set synes JFM således først og fremmest at have viderebragt overleveringen om, at Hal Koch var en fremragende kirkehistoriker.²²

Hal Koch skildrede dansk middelalder fire gange, i *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder* fra 1936, afsnittet „Regnum et sacerdotium“ i *Schultz' Danmarkshistorie* 1941, *Danmarks kirkehistorie* bind 1 fra 1950²³ og *Politikens danmarkshistorie* bind 3, 1963. Alle steder fremstiller han bygningen af landsbykirkerne i løbet af hundrede år som båret af bønder, der gik sammen i demokratiske fællesskaber. Tilspidset udtrykt placerede han dermed 1800-tallets andelsbønder i 1100-1200-tallet. Det er helt forkert som påvist af Erik Ulsig, Troels Dahlerup og forfatterne af *Danmarks kirker* samt middelalderarkæologerne. Danmark i middelalderen var et stormandsbåret samfund med patronatsret til kirkerne og dybe classeskel, ikke et egalitært bondesamfund. Danmarks kirkehistorie fra 1950 indledes med en skildring af religionsskiftet i vikingetiden. Hal Koch understreger, hvor vanskeligt, for ikke at sige umuligt, det er at bygge på det yderst spinkle danske kildemateriale. Ifølge Koch har der været en tendens til at acceptere religionssociologen Vilhelm Grønbechs betragtninger, der er bestemt af det islandske edda- og sagastof. Han fremhæver med rette, at forholdene i det landsbyprægede Danmark var forskellige fra det

works, Boydell Press 2012, Suffolk, s. 260-71. Reehs undersøgelse synes dog ikke at udtømme sit emne.

²¹ P.G. Lindhardt: „In memoriam. HAL KOCH 6. maj 1904-10. August 1963“, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. række, V (1963-65), s. 209-36, her s. 211.

²² Se f.eks. Poul Koch, P.G. Lindhardt, Roar Skovmand m.fl.: *Hal Koch og hans virke*, Gyldendal, København 1969. Også heri prises Kochs evner som kirkehistoriker af bl.a. P.G. Lindhardt.

²³ *Den danske Kirkes Historie*, under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup. I. Hal Koch: *Den ældre Middelalder indtil 1241*, 419 s. (Gyldendal 1950). Hele værket var planlagt således I: *Den ældre Middelalder*, Hal Koch. II: *Senmiddelalderen*, Niels Knud Andersen. III: *Reformationstiden*, J. Oskar Andersen. IV: *Det lærde Tidsrum*, Bjørn Kornerup. V: *Pietismen*, Johannes Pedersen og *Oplysningstiden*, Bjørn Kornerup. VI: *1800-48*, Hal Koch. VII: *1849-1914*, P.G. Lindhardt. VIII: *Mellemløbet*.

norsk-islandske bygdesamfund, men at vor viden er for ringe til at tillade rekonstruktioner. Ganske vist er kilderne til højmiddelalderen også fattige, tilfældige og tit upålidelige, men det lykkes alligevel Hal Koch at trække hovedlinjerne i udviklingen op. Modsat Erik Arup, der reducerede Absalon til en sjællandsk godsspekulant, placerer Koch Absalon på linje med ærkebiskop Eskil. Hal Koch havde ligesom Arup taget ved lære af Lauritz Weibulls kildekritiske forskning, og i sit syn på bønderne som den bærende klasse i samfundet stod han Arup nær. I modsætning til Poul Nørlund hævdede han, at det var bønderne, der byggede og ejede de fleste af landets kirker. Hal Koch var enig med Arup i, at Absalon på mange måder var kongens mand, men det betød ikke, at han svigtede kirken. Tværtimod skyldes det Absalon mere end nogen anden, at der blev skabt en tæt alliance mellem kongemagt og kirke i Valdemarstiden. Den position, Absalon vandt inden for kirken, kan kun forklares ved, at han på afgørende områder delte det europæiske kirkesyn og i visse retninger gik videre end den nidkære Eskil. Bogens fjerde og sidste kapitel hedder „Livet i Kirken“ og følger temmelig nøje fremstillingen i andet bind af *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder* (1936) med en skildring af de enkelte institutioner, der udgjorde rygraden i middelalderens kirke: biskoppen, domkapitlerne, sognet og klostrene.

Det er imidlertid ikke alene Hal Kochs, men også folkekirkens indflydelse, JFM diskuterer. Om folkekirken, velfærdsstaten og Socialdemokratiet skriver JFM: „Det var en virksomhed [kirkens sociale arbejde], der i samme omfang som Socialdemokratiet dannede grundlaget for tilblivelsen af den danske velfærdsstat“. ²⁴ JFM henviser her til Karin Lützens monografi *Byen tæmmes* (1998). Den ene af denne artikels forfattere har gennem årene argumenteret for, at lutheranismen i Danmark har haft stor indflydelse på velfærdsstatens udvikling i Danmark. ²⁵ Omvendt har andre, bl.a. Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen, modsagt denne tolkning med argumenter om, at kirkens folk var splittede, hvad holdningen til velfærdsstaten angik; at mange af kirkens folk var kritiske over for den fremvoksende velfærdsstat; at velfærdsstaten i toneangivende kirkelige kredse ofte blev opfattet som en formynderstat, der bevægede sig ind på den kristne filantropis enemærker; og at centrale personer i folkekirken frygtede, at velfærdsstaten ville fortrænge kristendommen og sætte staten i kirkens sted. Iføl-

²⁴ Jes Fabricius Møller. *Hal Koch*, 18.

²⁵ Uffe Østergård: „Lutheranismen, danskheden og velfærdsstaten“, Klaus Petersen (red.): *13 historier om den danske velfærdsstat*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2003, s. 27-37; Uffe Østergård: „Lutheranismen og den universelle velfærdsstat“, Jens H. Sjørring & Jens Torkild Bak (red.): *Velfærdsstat og kirke*, Anis, København 2005, s. 147-84.

ge Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen var det således ikke folkekirken som institution, der fremmede velfærdsstaten. Dertil kommer, at mange socialdemokrater ikke identificerede sig som kristne og via politiske institutioner forsøgte at skabe et alternativ til den kristne filantropi.²⁶

JFM's tese om sammenhængen er, at Hal Koch ikke som hævdet af Henning Fonsmark i *Historien om den danske utopi* kombinerede socialdemokrati og grundtvigianisme til den 'danske' velfærdsstat. JFM's resultat er, at Hal Koch ikke var grundtvigianer og socialdemokrat på samme tid. Det er han nået frem til på grundlag af kildernes tavshed. Hal Koch destruerede sit arkiv, hvilket gør det vanskeligt at gå argumentationen efter i detaljer. Men det bygger på en for snæver definition af sammenhængen mellem Luther og velfærdsstaten. Ud over diskussionen mellem Østergård på den ene side og Petersen og Petersen på den anden side foreligger der en vidt forgrenet dansk, men især international litteratur om forholdet mellem kirke og stat samt socialdemokratier og kristendom.²⁷ Det kan undre, at JFM ikke inddrager sådanne arbejder i sin argumentation, uanset hvad han måtte mene om forholdet mellem folkekirken, Socialdemokratiet og velfærdssamfundet. Dette så meget mere som diskussionen er relevant i en afhandling om Hal Koch, hvor JFM identificerer sin hovedperson som en kristen socialdemokrat, der offentligt forsøgte at fremme velfærdsstaten.

Samlet set ville det have gavnet afhandlingen, hvis JFM havde forsynet sin undersøgelse med analyseværktøjer, der kunne anvendes ved vurderingen af individers og institutioners indflydelse.

JFM's begrebsanvendelse – og Hal Kochs

Dernæst er der spørgsmålet om JFM's begrebsanvendelse. I afhandlingen anvender JFM begrebet „samlingspolitik“, og det sker et stort antal gange i biografien om Koch, at samlingspolitik omtales i bestemt eller ubestemt form ental.²⁸ Begrebet er kendt fra besættelsesårene, hvor flere aktører talte om „samlingspolitikken“. Samtidig kender vi begre-

²⁶ Jørn Henrik Petersen & Klaus Petersen: „Kirkefolk og velfærdsstat i Danmark ca. 1945-1965“, Nils Gunder Hansen, Jørn Henrik Petersen & Klaus Petersen (red.): *I himlen således også på jorden. Danske kirkefolk om velfærdsstaten og det moderne samfund*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2010, s. 201-42. Jørn Henrik Petersen har siden ændret opfattelse og fremhæver nu Luthers betydning, begyndende med *Fra Luther til Konkurrencestat*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2016.

²⁷ Der henvises generelt til Uffe Østergård: „Reformation, universalisme, partikularisme og national velfærdsstat“, *TEMP*, nr. 14 (2017), s. 202-22.

²⁸ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch*, s. 115, 129, 135, 156, 181, 195, 207, 209, 217, 265 og 305.

bet fra erindringslitteraturen.²⁹ De første gange, begrebet anvendes i biografien, undlader JFM at definere det. På side 195 hedder det imidlertid, at samlingspolitik for Hal Koch betød „den nationale samling om folkestyret og dets principper imod truslen fra nazifiseringen“.³⁰ Men hvad menes der helt præcist med det? Og var Hal Kochs forståelse af begrebet konsistent gennem hele besættelsen? Dette så meget desto mere som JFM selv dokumenterer, at Hal Kochs holdning til periodens politikere var i bevægelse under besættelsen. Det havde derfor været interessant med en nærmere indholdsanalyse af dette for Hal Koch så centrale begreb.

Dernæst er der spørgsmålet om, hvordan JFM forstår begrebet. Eller sagt med andre ord: Betyder samlingspolitikken det samme for JFM, som den betød for Hal Koch? Svaret herpå synes at være bekræftende.³¹ Såfremt det er tilfældet, må man spørge, hvor det placerer JFM i forhold til den eksisterende besættelsestidsforskning. Det diskuterer JFM desværre ikke. Historikerne har ellers i generationer diskuteret, hvorledes man bør karakterisere den dansk-tyske relation under besættelsen, og hvilke konsekvenser de forskellige begreber har for forståelsen af besættelsesårene. Det har ført til fejder, men også til ny og vigtig erkendelse.³² Samtidig har historikerne diskuteret karakteren af det danske sammenhold under besættelsen. Kan man overhovedet tale om et sammenhold, eller åbnede besættelsen for en indenrigspolitisk konflikt, der rummede kimen til en borgerkrig, sådan som bl.a. Michael Kjeldsen i de senere år har argumenteret for?³³

²⁹ Således f.eks. både Hal Koch og Bodil Koch, se Henrik Nissen (udg.): *Kære Hal – Kære Koste. Breve 1940-43 mellem K.E. Løgstrup og Hal Koch*, Gyldendal, København 1992. Se også Frode Jakobsen: *Jeg vil være en fugl før jeg dør*, Gyldendal, København 1979, hvor begrebet også anvendes.

³⁰ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch*, s. 195.

³¹ Om forholdet mellem Kaj Munk og Hal Koch skriver JFM: „Det indebar et stadigt stigende modsætningsforhold til Dansk Ungdomssamvirke og ikke mindst til Hal Koch på grund af det afgørende spørgsmål om samlingspolitikens berettigelse“, Citeret efter Jes Fabricius Møller: *Hal Koch*, s. 129.

³² Således f.eks. mellem Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen. Se Hans Kirchhoff: „Historieskrivning og myter. Konsensus og konflikt i synet på besættelsestidens historie. Forsøg på et rids af forskningsdiskussionen“, *Historie og samtidsorientering*, 84 (1985), s. 42-66; Henrik S. Nissen: „1940-1945. Besættelsen“, Søren Mørch (red.): *Danmarks historie 7. Tiden 1914-1945*, Gyldendal, København 1988, s. 361-426. Se også Hans Kirchhoff: „Jørgen Hæstrup“. *Historisk Tidsskrift*, 98:1 (1998), s. 372-80.

³³ Michael Kjeldsen: „Mellem opgør og demokrati. Danmark maj-oktober 1945“, Hans Frederik Dahl, Hans Kirchhoff, Joachim Lund & Lars-Erik Vaale (red.): *Danske tilstande, norske tilstande 1940-45*, Gyldendal, København 2010, s. 282-308.

Vores læsning af afhandlingen efterlader os med det indtryk, at JFM ligger ganske tæt på historikeren Jørgen Hæstrups forståelse af den indenrigspolitiske kontekst under besættelsen, og at JFM i forståelsen af Hal Kochs formandskab for Dansk Ungdomssamvirke er inspireret af Henrik S. Nissens og Henning Poulsens tolkning.³⁴ Men vi ved ikke, om JFM selv vil identificere sig som konsensushistoriker, eller om han mener, at dette paradigme er forældet, for han meddeler intet herom. Diskussionen er ikke kun af interesse for vor forståelse af Hal Kochs virke som formand for Ungdomssamvirket under besættelsen, men også for vor forståelse af Hal Kochs arbejde efter befrielsen. I efteråret 1945 blev han således udpeget som formand for Ungdomskommissionen med den opgave at opdrage ungdommen til demokrati. I den forbindelse skulle Koch også omfavne den rebelske del af ungdommen, der blot kort forinden havde grebet til våben og sat sig op mod både danske politikere og den tyske besættelsesmagt. Og her viser JFM, at Danmarks Kommunistiske Ungdom – der ikke var med i Ungdomssamvirket – efter befrielsen indgik i Ungdomskommissionen.³⁵ Men uanset hvilke perspektiver der ligger i en nærmere bestemmelse af begrebet „samlingspolitik“, må man spørge, om JFM er af den forståelse, at forskere bør overtage et nok så politiseret begreb fra fortiden uden at definere, hvad forskeren selv lægger i det.

Gæld fra besættelsestiden?

Den biografiske undersøgelse af Hal Koch har sit tyngdepunkt i Hal Kochs liv og virke i mellemkrigsårene og under besættelsen. Samlet set er biografien fra 2009 meget vellykket, baseret som den er på et meget omfattende og varieret kildemateriale, på Hal Kochs egne skrifter og på den relevante forskningslitteratur. Blandt biografens mange styrker er imidlertid ikke skildringen af Kochs liv og virke efter befrielsen. For at undersøge de aspekter, der ligger efter 1945, indgår der i afhandlingen en række analyser af Hal Kochs arbejde i de sidste knap 20 år af hans levetid. Disse arbejder er gennemgående nuancere-

³⁴ Om de forskellige tolkninger se John T. Lauridsen: „Indledning“, John T. Lauridsen og Jakob K. Meile (udg.): *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945. Bind 1. Indledning, oktober-november 1942*, Det Kgl. Bibliotek / Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, København 2012, s. 17-165, især 58-62. Hvad angår den indenrigspolitiske kontekst og spørgsmålet om Dansk Ungdomssamvirke ligger JFM tæt på Henrik S. Nissens og Henning Poulsens tolkninger i *På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-1945*, Gyldendal, København 1963.

³⁵ Jes Fabricius Møller: „Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen“, s. 377.

de og overbevisende. Ét aspekt behandler JFM dog med forsigtighed, nemlig privatlivet. I biografien såvel som i den sammenfattende redegørelse forklarer JFM, at afhandlingens interesse samler sig om Hal Koch som offentlig person. Det er et legitimt valg, fordi afhandlingens hovedsynspunkt vedrører Kochs rolle i den politiske danmarkshistorie. Alligevel er beslutningen ikke konsekvensløs, for den betyder, at man efter endt læsning sidder en anelse uforløst tilbage. I midten af 1950'erne fik Hal Koch nemlig en depression, men det fremgår ikke, hvad der var den udløsende faktor. JFM antyder, at der var problemer i ægteskabet med Bodil Koch, men han holder sig til antydningerne. Samtidig nævner JFM eksplicit, at depressionen ikke nødvendigvis havde noget at gøre med Kochs virke som forstander på Krogerup Højskole, selv om dette ofte antydes i den eksisterende litteratur. Så hvad var der galt?

I afhandlingen argumenterer JFM for, at Hal Koch livet igennem foretog flere kursskifter såvel teologisk som politisk. I 1920'erne og 1930'erne var den unge Koch ikke optaget af partipolitik, men under besættelsen fra ca. 1943 blev han socialdemokrat. I teologisk henseende gik Koch ifølge JFM fra oprindeligt at nære sympati for Indre Mission i retning af Tidehverv for i slutningen af besættelsen at blive grundtvigianer. Denne position forlod han imidlertid under befrielsen. Han fik nu igen sympati for Tidehverv, og ifølge JFM endte Koch sine dage, hvor han begyndte, nemlig i omegnen af Indre Mission. Spørgsmålet er, om Koch virkelig foretog denne rejse. Godtager vi Kochs udsagn i den offentlige debat, synes svaret at være bekræftende, men spørger vi teologen Tine Reeh, der i 2012 disputerede på en teologisk afhandling om Hal Koch, var Koch aldrig grundtvigianer.³⁶ Det rejser spørgsmålet om, hvorfor Koch under besættelsen talte så varmt for Grundtvig. Svaret ligger lige for: Hal Koch havde brug for Grundtvig i sine bestræbelser på at skabe den nationale samling. Samtidig betød dette, at Koch måske måtte gå på kompromis med sin teologiske indstilling. For nogle mennesker ville et sådant kompromis antageligt være til at bære med henblik på det højere formål, nemlig at fremme en eller anden form for dansk sammenhold i nationens skæbnestund. Og sådan har Hal Koch sikkert også ræsonneret under besættelsen. Men Koch var et religiøst menneske, der ikke tog sin tro let. Efter hans død skrev Bodil Koch om sin afdøde ægtefælle, at han var et menneske, „der gav sig hen“; et menneske, „der prisgav sig“. Overhovedet

³⁶ Tine Reeh: *Kristendom, historie, demokrati. Hal Koch 1932-1945*, Museum Tusulanums Forlag, København 2012. Reeh opponerede ved Jes Fabricius Møllers forsvar den 5. april 2019, og hun gjorde her klart, at hun ikke var af den forståelse, at Koch på noget tidspunkt var grundtvigianer. Se Reehs opposition i nærværende hæfte af *Historisk Tidsskrift*.

var Hal Koch ifølge Bodil Koch „en vejfarende i Kristi følge“. JFM når bl.a. på den baggrund frem til, at Hal Koch i sine sidste leveår nærmest levede et fromt liv.³⁷ Hvis det er rigtigt, at Koch aldrig var overbevist grundtvigianer, men blot havde brug for Grundtvig for at fremme den såkaldte samlingspolitik, så kan Hal Kochs depression i 1950'erne havde været den gæld, der skulle betales for at gå på kompromis med sin teologi under besættelsen. Læser man JFM's biografi nøje, synes denne tolkning ikke ganske urimelig. JFM karakteriserer således Hal Koch som en prædikant, der holdt sig til „dagens evangelium. I hans mest grundtvigske tid kan man med lidt god vilje se den grundtvigske påvirkning. Men ellers synes det, som om han som prædikant var relativt upåvirket af de konjunkturer, som havde så stor indflydelse på hans øvrige virke“. ³⁸ Da hverdagen meldte sig efter befrielsen, havde Hal Koch derfor en gæld at betale. Mon det var denne gæld, der udløste depressionen i 1950?

At JFM ikke eksponerer Kochs depression i 1950'erne, kan opfattes som sympatisk, for så vidt som JFM synes at vurdere, at depressionen afspejlede en ægteskabelig krise uden videre betydning for Kochs faglige og offentlige virke. Men spørgsmålet er, om depressionen var et udslag af Hal Kochs grundtvigbekendelser under besættelsen? Såfremt det er tilfældet, burde JFM nok have ydet emnet en anelse mere opmærksomhed. I øvrigt må det bemærkes, at Hal Koch, depressiv eller ej, stadig var imponerende politisk og videnskabeligt aktiv efter sin afgang som forstander for Krogerup Højskole. Han organiserede et aktivt institut for kirkehistorie i stueetagen i sin villa ved Søerne og redigerede sammen med John Danstrup *Politikens danmarkshistorie*, der udkom fra 1962, hvor han selv skrev bind 3. Samtidig engagerede han sig i slutningen af 1950'erne i debatten om bistanden til udviklingslandene og skrev i 1962 en vigtig bog om forholdet mellem ydre mission og udviklingshjælp.³⁹ Med kirkehistorikeren og afrikaeksperten Holger Bernt Hansens ord: „Debatten om det nye danske engagement i u-landshjælp i almindelighed og negligeringen af dansk ydre mission i særdeleshed havde *Hal Koch* som den mest markante og indflydel-

³⁷ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch*, s. 305.

³⁸ Smst., s. 280.

³⁹ *Fremtiden formes – U-landshjælp og Ydre Mission*, København 1962. Debatten er behandlet af Holger Bernt Hansen i to bidrag til festskrifter, „Mission og u-landshjælp“, Steffen Johannessen & Torben Krogh (red.): *Livsoplysning. Festskrift til K.E. Bugge*, Dafolo Forlag 1988, s. 183-96 og „Du danskes vej til ros og magt“ – i „sortladne Afrika“, Theodor Jørgensen & Peter K. Westergaard (red.): *Teologien i samfundet. Festskrift til Jens Glebe-Møller*, Frederiksberg 1998, s. 441-61.

sesrige deltager“.⁴⁰ Det kan også anføres at det var Hal Koch, der som ansvarlig og hjælpsom specialevejleder sendte den unge kirkehistoriker Holger Bernt Hansen til Uganda for at skrive disputats, fordi han vurderede, at vækkelserne i Danmark, som han havde skrevet speciale om, var overbefolket af dygtige kandidater.

Indplacering i forskning – betydning for forskning

I flere af de artikler, JFM har skrevet om Hal Koch efter biografien fra 2009, går JFM i dialog med den eksisterende forskning. Det gælder bidraget om Hal Koch og Ungdomskommissionen, hvor JFM diskuterer med bl.a. Hans Sode-Madsen; artiklen om Hal Koch og velfærdsstaten, hvor det er Ove Korsgaard, JFM er uenig med, samt bidraget om Hal Koch og K.E. Løgstrup, hvor Hans Hauge er en af samtalepartnerne. Men især gælder det den sammenfattende redegørelse, der over lange stræk har karakter af forskningsdiskussion. Her diskuterer JFM især med Tine Reeh samt de historikere og samfundsforskere, JFM sætter i forbindelse med „Krogeruphypotesen“. Det er godt, at JFM i disse arbejder placerer sin forskning i forhold til eksisterende tolkninger. Det er imidlertid karakteristisk for biografien om Hal Koch, at JFM i den kun undtagelsesvis går i direkte dialog med andre fremstillinger, selvom biografien er baseret på en ganske omfattende forskningslitteratur foruden dokumenter fra 21 privatarkiver, 10 institutionsarkiver samt andet upubliceret kildemateriale indsamlet hos syv arkivmyndigheder. Formuleret venligt udviser JFM i biografien reverens over for den eksisterende forskning, og fraværet af forskningsdiskussion hænger nok sammen med, at JFM i biografien henvendte sig til en bredere offentlighed. Imidlertid kunne man ud fra en faghistorisk betragtning have ønsket, at JFM i dette arbejde havde gjort mere ud af at positionere sin forskning i forhold til toneangivende dele af den relevante forskning. Alligevel sker det kun få steder.⁴¹ Især ville det have gavnet fremstillingen med en diskussion af, hvordan JFM's tolkning adskiller sig fra f.eks. Henrik S. Nissen og Henning Poulsens *På dansk friheds grund* eller Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensens *Danmark besat*. JFM fremlægger langt flere citater af Hal Koch, men hvori adskiller JFM's tolkninger sig egentlig fra de almindeligt gældende tolkninger? I den sammenfattende redegørelse diskuterer JFM tiden i Ungdomssamvirket, men heller ikke her står det klart, om JFM her tegner et væsentligt andet billede, end Nissen og Poulsen gjorde. Den manglende forskningsdiskussion er en af biografens svage sider.

⁴⁰ Holger Bernt Hansen: „Mission og u-landshjælp“, s. 183.

⁴¹ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch*, s. 159, 161, 211, 270-71.

Til gengæld fortæller det en del om biografiens kvaliteter, at dens betydning var stor, da den blev udgivet i 2009, for i de følgende år var den med til at drive danske fag- og kirkehistoriske diskussioner frem inden for de felter, Hal Koch virkede i. Herom vidner bogens modtagelse i 2009, hvor den modtog adskillige anmeldelser⁴² og efterfølgende fandt anvendelse i adskillige videnskabelige fremstillinger.⁴³ Endelig fandt Tine Reeh det nødvendigt indgående at diskutere og lægge luft til JFM's tolkninger i sin teologiske doktordisputats fra 2012.⁴⁴ Overhovedet vidner nærværende diskussion i *Historisk Tidsskrift* om biografiens betydning og indflydelse. Set i dette perspektiv har JFM i mere end et tiår – indledningsvis med biografien, efterfølgende gennem diverse bidrag om Hal Kochs liv og virke og endelig med afhandlingens

⁴² Bogen blev således anmeldt i *Friskolebladet* marts 2010; af Niels Finn Christiansen i *Historisk Tidsskrift* 2009:1; af Niels Houkær i *Nordisk Tidsskrift* 2009:3; af Claus Bryld i *Jyllands-Postens* kronik 3. sept. 2009; i *Handelsskolen*, aug. 2009; i *Helsingør Dagblad* 19. maj 2009; af Ole Vind i *Højskolebladet*, maj 2009; af Mette Gejl i *Dansk Kirketidende* maj 2009; af Johs. H. Christensen i *Jyllands-Posten* 9. maj 2009; af Cecilie Banke i *Information* 2. maj 2009; af Birthe Rønn Hornbech i *Politiken* 18. april 2009; af Søren Krarup i *Weekendavisen* 17. april 2009; af Bent Blüdnikow i *Berlingske Tidende* 17. april 2009; og endelig af Nils Gunder Hansen, *Kristeligt Dagblad* 17. april 2009.

⁴³ Klaus Petersen & Jørn Henrik Petersen: „The Good, the Bad, or the Godless Society?: Danish „Church People“ and the Modern Welfare State“, *Church History*, 82:4 (2013), s. 934; Mette Buchardt: „Religious Education research in welfare state Denmark. A historical and institutional perspective on an epistemological discussion“, *Nordidactica*, 2017:1; Jørgen L. Pind: *Edgar Rubin and Psychology in Denmark*, Springer 2014, s. 186; Niels Wium Olesen: „Fuldtud korrekt og værdig Optræden – Politik, social kontrol og offentlighed under besættelsen af Danmark 1940-45“, *Passage* nr. 65, sommer 2011, s. 30; Ove Korsgaard: „Et drama om et venskab i tre akter“ efterskrift i David Bugge (udg.): *K.E. Løgstrup og Hal Koch. Venskab og strid (en brevvæksling)*, Klim 2010, note 46 og 47; Tine Reeh: „The Heritage from Athens and Galilee: Secular Democracy as a Lutheran Response to the European Crisis“ i Lars Bruun m.fl. (red.): *European Self-Reflection between Politics and Religion*, Palgrave 2013; Alessandro Serpe: „Giù dalla torre d'avorio? Ross difensore della democrazia nel dibattito danese degli anni del dopoguerra“, *Rivista di filosofia del diritto*, 2017:2; Kurt Larsen, i anmeldelse af Tine Reeh, *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 2013:2; Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen & Jakob Sørensen: *Danmark besat – krig og hverdag 1940-45*, 4. rev. udg., Gyldendal 2015, s. 790-791; Nils Gunder Hansen: *Danske tidsånder 1940-2010*, Anis 2013, s. 13.

⁴⁴ Se Tine Reeh: *Kristendom, historie, demokrati*, s. 43-45, 74-76, 245, 252, 339, 386, 436, 456, 477, 483-84, 488-89, 491, 493-94, 533, 536-37, 614, 656, 658 og 666. I forskningsoversigten skriver Reeh direkte: „Fabricius Møllers arbejde udgør den hidtil mest omfattende studie af Hal Koch“, smst., s. 45.

sammenfattende redegørelse – bidraget til at skabe og kvalificere den historiske debat om demokratiets historie i Danmark samt overgangen fra 1800- til 1900-tallet.

Samlet vurdering

Hal Koch døde i en alder af kun 59 år, men alligevel spændte hans voksne liv over flere epoker. I mellemkrigsårene og efterkrigsårene blev han en indflydelsesrig kirkehistoriker med speciale i oldkirkens historie og i dansk middelalderhistorie, mens han under og efter besættelsen opnåede stor politisk indflydelse som formand for Dansk Ungdomssamvirke og formand for Ungdomskommissionen samt i den tidlige diskussion om udviklingsbistanden. En vellykket analyse af Hal Kochs virke i dansk politik og forskning forudsætter derfor en forfatter med en omfattende viden om flere forskellige forsknings- og problemfelter. I det indleverede arbejde demonstrerer JFM, at han besidder sådanne kvaliteter. Han har en meget betydelig indsigt i 1800- og 1900-tallets politiske danmarkshistorie, og afhandlingens arbejder er præget af forfatterens fortrolighed med de teologiske, filosofiske og litterære problemfelter, Hal Koch virkede indenfor sammen med blandt andre teologerne P.G. Lindhardt og K.E. Løgstrup. I mange af afhandlingens fremstillinger viser Jes Fabricius Møller sig som en skarp-sindig politisk historiker. Det er især tilfældet i artiklen „Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen“. I andre fremstillinger demonstrerer forfatteren evne til at bygge bro mellem kirkehistorie og velfærdsstudier, f.eks. i „Statens opgaver og kirkens. Hal Koch og velfærdsstaten“. I endnu andre fremstillinger er det filosofiske og teologiske debatter, JFM analyserer i en politisk kontekst, især i „Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program“ samt i „Afgørelsen og beregningen“. Disse kvaliteter demonstrerer JFM i mellemkrigsårene, besættelsestiden og efterkrigsperioden med løbende referencer til 1800-tallets politiske historie, især i biografien *Hal Koch*. Dertil kommer, at det er lykkedes Fabricius Møller at sammenføje et rigt og varieret kildemateriale af såvel publiceret som upubliceret karakter. I sine historiske analyser demonstrerer Fabricius Møller stor iderigdom samt evne til at skabe nye perspektiver inden for delvis udforskede problemfelter ved at inddrage nyt, ikke tidligere anvendt kildemateriale, men også ved på ubesværet vis at bygge bro mellem videnskabelig litteratur fra forskellige forskningsdiscipliner, der almindeligvis praktiseres adskilt. Således demonstrerer Jes Fabricius Møller i afhandlingen betydelig videnskabelig indsigt og modenhed. Afslutningen på flertallets indstilling lyder som følger:

De arbejder Jes Fabricius Møller har indleveret til bedømmelse for den filosofiske doktorgrad giver til sammen et grundigt og nuanceret indblik i Hal Kochs liv og virke som akademiker og samfundsborger. De enkelte artikler rummer en del gentagelser fra monografien, hvilket afspejler, at afhandlingen er en samling af arbejder, der er offentliggjort over en længere årrække. Flertallet i udvalget savner mere udfoldede metodiske betragtninger fra forf. om biografien som videnskabelig genre. Desuden vurderer flertallet i udvalget det som en mangel, at forf. i monografien kun i begrænset omfang indgår i åben og direkte dialog med den eksisterende forskning. Ved ikke at gøre dette, står det ikke altid klart, hvordan og i hvilke sammenhænge forf. har bevæget forskningen. Det skal dog understreges, at Jes Fabricius Møller retter op på denne undladelse i artiklerne samt i den overbevisende og velargumenterede sammenfattende redegørelse. Samlet set er flertallet i det fagkyndige udvalg derfor ikke i tvivl om, at afhandlingen udgør et vigtigt og indsigtfuldt bidrag til vores forståelse af Danmarks politiske historie i 1800- og især 1900-tallet. Med identificeringen af „Krogeruphypotesen“ har Jes Fabricius Møller givet nyt liv til den fortsatte og vigtige diskussion om overgangen fra 1800- til 1900-tallet og om den danske demokratis udvikling i samme periode. Dermed har Jes Fabricius Møller bragt dansk historieforskning et væsentligt skridt videre.

Ovenstående rummer i alt væsentligt bedømmelsesudvalgsflertallets vurderinger af styrker og svagheder i Jes Fabricius Møllers afhandling. Der er tale om en vigtig afhandling, der på centrale punkter gør os klogere på den danske demokratis historie, og som samtidig er udtryk for betydelig videnskabelig modenhed. På den baggrund har Jes Fabricius Møller gjort sig fortjent til at modtage den filosofiske doktorgrad.